

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

TILSHUNOS OLIMLAR NIGOHIDA KONSEPT ATAMASI

N.K.Mamatova,

*Andijon davlat chet tillari instituti tayanch doktoranti,
nasiba-8785@mail.ru*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15179376>

Annotatsiya: *Hozirgi kunda tilshunos olimlar tomonidan “Konsept” atamasi borasida juda ko‘p marta ilmiy tortishuvlar bo‘lmoqda. Hozir kunda ilmiy manbalarni tilshunoslikda tadqiq qilish shuni anglatadiki, konsept tilshunoslikning deyarli hamma sohalarida dolzarb soha sifatida ishlatilmoqda.*

Kalit so‘zlar: *konsept, tilshunoslik, mantiqiy-konseptual yondashuv, falsafiy yondashuv, kulturologik yondashuvi, mantiqiy yondashuv.*

D.S.Lixachevning so‘zlariga ko‘ra, “Konsept – bu fikrlash jarayonida bir xil turdagi obyektlarning aniqlanmagan sonini ifodalovchi mental shakllanishidir”[1,3]. A.P.Babushkinning ta’kidlashicha, “dastlab bu atama ilmiy nutqqa yaxshi integratsiya qilinmagan; u ko‘pincha “conceptual representation” deb nomlangan va rus tiliga “semantik tasavvur” deb tarjima qilingan”[2,104].

“Konsept” atamasini aniqlashning ko‘plab usullari mavjud. S.A.Askoldov va D.S.Lixachev tomonidan ko‘rib chiqilgan *psixologik* nuqtayi nazar konseptni almashtirish funksiyasini bajaradigan mental qurilish sifatida tavsiflaydi. So‘zning har bir asosiy leksik ma’nosi ma’noning “algebraik” ifodasi sifatida ifodalanadi. Muayyan so‘z bizning ongimizda uning leksik ta’rifi yoki mantiqiy tushunchasini tashkil etuvchi xususiyatlarning to‘liq to‘plamini keltirib chiqarmaydi. Inson ongi o‘zining barcha murakkabliklarida to‘liq ma’noga ega emas va uni shaxsiy tajribaga asoslangan holda izohlaydi. Ushbu yondashuv assotsiatsiya va semantik siljishlarning boyligini, shuningdek, alohida til egalarining nuqtayi nazariga e’tibor qaratib, til yaratuvchilarning rolini ta’kidlaydi. Bu yondashuv konseptni mental shaxs sifatida o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot usullariga assotsiativ tajriba, subyektiv ta’riflar usuli, prototipik tahlil, psixosemantik usullar kiradi. Ushbu yondashuv konseptni idrok etish va tushunishning individual psixologik xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

A.A.Zalevskayaning asarlarida ishlab chiqilgan psixolingvistik yondashuv konseptlarning shakllanishi va ishlashining mental mexanizmlariga qaratilgan[3,543]. Bunda konsept mental faoliyatning mahsuli sifatida tushunilib, individual tajribaning roli ta’kidlanadi. Hissiy komponentning ahamiyati tan olinadi. Tadqiqot metodologiyasini eksperimental usullar, psixolingvistik tahlil, kognitiv modellashtirish tashkil etadi.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

N.D.Arutyunovning “Логический анализ языка” (“Tilning mantiqiy tahlili”) deb nomlangan monografiyasida taqdim etilgan *mantiqiy* yondashuv amaliy falsafa sohasidagi tushunchalarni belgilaydi [4,176]. Ushbu nuqtayi nazar ilmiy bilimlarni individual va jamoaviy tushunishga emas, balki “sodda” bilimga qarshi qo‘yadi. Shuningdek, konseptlarni o‘rganish folklor va etnografiyaga ham tayanadi. Shu nuqtayi nazardan, “konsept” atamasi madaniyat uchun asosiy bo‘lgan va uning meta tili bo‘lib xizmat qiladigan “mafkuraviy tushunchalar”ga nisbatan torroq qo‘llaniladi.

A.Vejbitskayaning *mantiqiy-konseptual* yondashuvi konseptlarni tashqi dunyoni tushunish uchun vosita sifatida ko‘rib chiqadi, ular til yordamida tushuntirish konstruksiyalari shaklida yetkazilishi kerak [5,780]. Tushunchalar tadqiqotchilar uchun atrof-muhit tuzilishini aniqlashtirish uchun zarur bo‘lgan mental birliklar bo‘lib xizmat qiladi. U prototip tushunchasi semantik tavsiflarni sezilarli darajada yaxshilashi va birgalikda ishlatilishi kerakligini ko‘rsatib, ikkita an’anani birlashtirishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Falsafiy yondashuv V.V.Kolesovning ilmiy asarlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, u ona tilida o‘rnatilgan falsafa milliy mentalitetni aks ettiradi, deb ta’kidlaydi [6,13]. Ushbu falsafa og‘zaki belgilar va umuman til doirasida “ichki shakl” sifatida namoyon bo‘lib, mental tasvirlar shaklida namoyon bo‘ladi. Konseptlar mentalitetning asosiy birliklari sifatida qaraladi. Ushbu yondashuv konseptni bilish va fikrlash birligi sifatida ko‘rib chiqadi. Uning asosiy usullariga mantiqiy tahlil, fenomenologik tavsif, kategorik tahlil, konseptual modellashtirish kiradi. Bu yondashuv doirasida konsept haqiqat hodisalarining muhim xususiyatlarini aks ettiruvchi falsafiy kategoriya sifatida o‘rganiladi.

G. Frege va uning izdoshlari asarlarida ishlab chiqilgan *falsafiy* va *mantiqiy* yondashuv konseptni bilim va fikrlash birligi deb biladi [7,512]. Bunda konsept mantiqiy kategoriya sifatida tushuniladi. Konseptlarning universal tabiati ta’kidlanib, kognitiv faoliyatda konseptlarning roli tan olinadi. Tadqiqot metodologiyasiga mantiqiy tahlil (konseptning mantiqiy tuzilishini aniqlash; mantiqiy aloqalarni aniqlash; mantiqiy modellarni qurish); fenomenologik tahlil (muhim xususiyatlarning tavsifi, o‘zgarmas xususiyatlarni aniqlash); kategorik tahlil (kategoriya tizimida konseptning o‘rnini aniqlash, kategorik xususiyatlarni aniqlash, kategorik sxemalarni qurish) kiradi.

Y.S.Stepanovning *kulturologik* yondashuvi konsept va tushunchalarni ajratib, ularni turli bilim sohalariga bog‘laydi: tushunchalar mantiq va falsafa bilan bog‘liq, konseptlar esa matematik tilshunoslik va kulturologiyaga tegishli.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Tadqiqotchi til va madaniyat o'rtasidagi munosabatni ta'kidlaydi. Matematik mantiq sohasida konsept alohida terminologik ahamiyatga ega va tushunchaning mohiyatini aks ettiradi. Bu "ma'no" atamasi bilan sinonimdir. Strukturaviy ravishda konseptlar matematik mantiq tushunchalariga o'xshaydi, ammo turli madaniy qatlamlardan olingan qo'shimcha elementlarni o'z ichiga oladi.

Lingvistik-madaniy yondashuv doirasida konsept madaniyatning asosiy birligi sifatida qaraladi. Tadqiqot metodologiyasi etimologik tahlil, madaniy va tarixiy kontekstni o'rganish, konseptning qadriyat komponentini tahlil qilish, ramziy ma'noni o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu yo'nalish vakillari (Y.S.Stepanov, V.I.Karasik, S.G.Vorkachev) konseptning madaniy ahamiyatini va uning dunyoning milliy manzarasini shakllantirishdagi rolini ta'kidlaydilar.

Y.S.Stepanovning asarlarida taqdim etilgan lingvokulturologik yondashuv konseptni madaniyatning asosiy birligi sifatida ko'rib chiqadi [8,991]. Bu yondashuvda konsept inson ongida madaniyat to'plami sifatida tushuniladi. Konseptlarning milliy-madaniy xususiyatlari ta'kidlanib, tushunchalarning tarixiy o'zgaruvchanligiga urg'u beriladi. Tadqiqot metodologiyasiga etimologik tahlil (so'zning ichki shaklini o'rganish, ma'noning tarixiy o'zgarishini tahlil qilish, madaniy ma'nolarni aniqlash); madaniy tahlil (madaniy kontekstni o'rganish, madaniy belgilar va kodlarni tahlil qilish, madaniy amaliyotlarni o'rganish); aksiologik tahlil (qadriyat xususiyatlarini aniqlash, baholash komponentlarini aniqlash, madaniy ustuvorliklarni tahlil qilish) kiradi.

Konseptlarning *semantik* talqini A.P.Babushkinning "Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка" ("Tilning leksik-frazeologik semantikasidagi konseptlar turlari" ilmiy asarida ko'rib chiqiladi, u konseptlarni kognitiv semantika prizmasi orqali ko'rib chiqadi [9,104]. Bu ularning jamoaviy xususiyatlarini ta'kidlaydi. Ushbu semantik yondashuv, asosan, lingvistik, chunki so'zlarning ma'nolari bizning voqelik haqidagi tushunchamizni aks ettiradi. Komponent tahlilidan foydalanib, so'zning mantiqiy va mazmunli tarkibini ochib beradigan konseptual jihatlarini o'rganish mumkin. A.P.Babushkinning konsepsiyasi ma'lumotnoma va ma'no nazariyalariga asoslangan.

Lingvokognitiv yondashuv konseptni insonning mental kodining asosiy birligi bo'lgan aqliy shakllanish deb biladi. Ushbu yondashuv doirasida tadqiqotning asosiy usullari kalit so'z semantikasining tarkibiy tahlili (1), kalit so'zning mosligini o'rganish (2), paremiya va aforizmlarni tahlil qilish (3), konseptual metaforalarni o'rganish (4)dan iborat. Y.S.Kubryakova va uning izdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan *lingvokognitiv* yondashuv konseptni ongning mental resurslari birligi deb

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

biladi [10,245]. Ushbu yo'nalish vakillari (Y.S.Kubryakova, Z.D.Popova, I.A.Sternin) konseptni tuzilgan bilim kvanti bo'lgan global mental birlik sifatida belgilaydilar. Bu yondashuv nazariyasida konsept xotiraning operativ birligi, mental leksikon, bilim kvanti sifatida tushuniladi. Konseptning dinamik tabiati tan olinadi. Bu tadqiqot metodologiyasi semantikaning tarkibiy tahlilini (semantik xususiyatlarni ta'kidlash, sema iyerarxiyasini aniqlash, semantik maydonni qurish); kontekstual, konseptual tahlilni (konseptual tuzilmalarni modellashtirish, kognitiv belgilarni aniqlash, freym va ssenariylarni qurish)ni o'z ichiga oladi.

Konseptning zamonaviy tadqiqotlari turli yondashuvlarni birlashtirgan integrativ metodologiyadan tobora ko'proq foydalanmoqda. Unga konseptning lingvistik vakilligini har tomonlama tahlil qilish, madaniy va tarixiy kontekstni o'rganish, konseptni shakllantirishning kognitiv mexanizmlarini o'rganish, konseptni idrok etishning psixologik jihatlarini tahlil qilish kiradi. Integrativ metodologiya doirasida konseptni o'rganish bosqichlari mavjud bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) konseptning nominal maydonini aniqlash; (2) til birliklarining semantikasini tahlil qilish; (3) konseptning kognitiv belgilarini aniqlash; (4) konseptning maydon tuzilishini modellashtirish; (5) konseptning mazmunini global mental birlik sifatida tavsiflash.

Ko'rib chiqilgan yondashuvlar "konsept" atamasining aniq ta'riflarini beradi, konseptlarning bir-biri bilan o'zaro ta'sirining o'ziga xos usullarini ta'kidlaydi. Demak, konsept jamiyatning lingvistik dunyoqarashini o'zida mujassam etgan nutq, fikr yoki xotira birligi bo'lib xizmat qiladi. U yuqori darajadagi mavhumlikka va kognitiv darajada ishlaydi, shu jumladan, etimologiya, aksiologik baholash, assotsiatsiya, mavhumlik kabi tushuncha hamda ma'nolarga ega. Oxir-oqibat, bu fikrlash birliklari kognitiv jarayonlarni osonlashtirish uchun zarurdir. Mazkur yondashuvlarning har biri konseptning mohiyatini tushunishga hissa qo'shadi va ularning kompleks qo'llanilishi ushbu murakkab mental ta'limni har tomonlama o'rganishni ta'minlaydi. Bunday holda, aniq tadqiqot usullarini tanlash ma'lum bir tadqiqotning maqsad va vazifalari, shuningdek, o'rganilayotgan konseptning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. АН. Серия литературы и языка. Т. 52. № 1. 1993. – С. 3.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1996. – С. 104.
3. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – М.: Гнозис, 2005. – С. 543.

XORIJY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

4. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия: сб. статей / Под ред. Н. К.Рябцевой. – М.: Наука, 1993. – С. 176.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 780.
6. Колесов В.В. Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции // Язык и этнический менталитет: сб. науч. тр. Петрозаводск: Изд-во Петрозаводского ун-та, 1995. – С. 13.
7. Фреге Г. Логика и логическая семантика: Сборник трудов / Пер. с нем. Б.В.Бирюкова под ред. З.А.Кузичевой. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 512
8. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – С. 991.
9. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1996. – С. 104.
10. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – С. 245.